

Це змушує українських дослідників витратити час та інтелектуальні зусилля на «відкриття Америк», які давно вже є загальновідомими істинами для будь-якого західного студента, що цікавиться теоріями націй та націотворення.

Література

1. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. — К.: Гельса, 1996. — С. 28.
2. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. — К.: Основи, 1997. — С. 41.
3. Мала енциклопедія етподержавовознавства. — К., 1996. — С. 112.

УДК 81'271:343.98

М. В. Мамич,
*канд. філол. наук, доцент кафедри
юридичної психології та педагогіки ОНЮА*

КОНФЛІКТНІСТЬ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ У КРИМІНАЛІСТИЦІ

Проблема діалогічного мовлення актуальна й багатоаспектна. І складність цієї проблематики полягає в необхідності з'ясування діалогу як об'єктно-суб'єктного психологічного феномена, пов'язаного з особливостями ситуативного виявлення.

Мета нашої статті — підбити деякі підсумки щодо вивчення діалогу, охарактеризувати його типові особливості та на прикладі діалогічного мовлення у криміналістиці визначити його специфічні риси, що може сприяти подальшій розробці цього питання.

На нашу думку, вивчати особливості діалогу, виявляти закономірності побудови діалогічних єдностей неможливо, не поділяючи власне діалог на внутрішній і зовнішній. Саме з цієї точки зору розглядав діалог М. М. Бахтін, який у своїх пізніх дослідженнях 50–70-х рр. звернувся до проблеми діалогу як об'єкту самопізнання особистості. Вчений розглядає діалог передусім як співзвучність або протиборство реплік відкритого, зовнішнього діалогу з внутрішнім, прихованим, що є характерним як для комунікатора, так і для реципієнта, а отже, й самопізнання особи, що бере участь у діалозі, є діалогізованою, «поверненою усередину» особистості або ж до іншої людини. Взагалі діалогічність, на думку М. М. Бахтіна, притаманна будь-якому текстові, бо вже у мисленні, в глибинах особистісних рефлексій слово завжди включає в себе передіснування іншого голосу. З цієї точки зору цікавим є аналіз власне діалогу у криміналістичній справі, зокрема, під час допиту, коли відбувається мовленнєвий вплив одна на одну двох особистостей, мета висловлювання яких є абсолютно протилежною.

Теорію М. М. Бахтіна можна вважати визначальною для вивчення діалогу в правовій галузі, оскільки під час допиту, як відомо, важливо «оволодіти»

хоча б часткою «внутрішньої людини», що можливе тільки через «спілкування з нею, діалогічно. В діалозі людина не тільки виявляє себе назовні, а вперше стає тим, ким вона є не тільки для інших, але й для самої себе» [1].

За теорією Б. Ф. Поршнева, будь-яке спілкування, а тим більше діалог, являє собою певний акт сугестії, природа якої полягає у перетворенні «поля розуміння» [2] реципієнта — отримувача інформації, що призводить до змін у системі відношення людини до світу і реалізується у довірчому мовленні як результаті експлікації трансформованих внутрішніх сенсів. Досягнення ж адекватної вербалізації внутрішнього діалогу можливе тільки через його коректну побудову з боку слідчого-комунікатора, що ґрунтуватиметься на «встановленні психологічного контакту, врахуванні індивідуально-психологічних особливостей, психічного стану під час допиту» [3]. Повністю зрозуміти об'єкт спілкування можна тільки оволодівши його внутрішнім світом, а результатом такого оволодіння в актуальній для нас галузі аналізу буде налаштування його на саморозкриття, досягнення якого, на наш погляд, є однією з цілей допиту. Цей процес може реалізуватися випадково (припустимо, коли допитуваний, розуміючи свою провинку, підсвідомо сам себе розкриває) і не випадково. Свідоме саморозкриття відбувається в результаті осмислення діалогу зі слідчим (хоча тут є і елементи неусвідомленого, «навіювання») і реалізується за певних умов. По-перше, це відбувається, коли слідчий вводить нові значення у відповідне поле допитуваного і таким чином призводить до змін у його полі смислів. Наприклад, допитуваний від слідчого дізнається, що факти, які пом'якшують його провинку, уже відомі й підтвержені. Це може повністю змінити його ставлення до правосуддя і спричинити саморозкриття. По-друге, слідчий може змінити поле значень реципієнта через введення нової інформації, приміром, повідомивши такі факти, які примусять допитуваного по-іншому поглянути на співучасників. Припустимо, в ході слідства з'ясується, що підбурювач злочину ошукував виконавців. Зрозуміло, що це змінить і ставлення до нього з боку співучасників. По-третє, слідчий може не повідомляти реципієнту взагалі нічого нового, а тільки зосередити увагу допитуваного на якихось напівсвідомих моментах. Наприклад, комунікатор може апелювати до почуттів реципієнта (скажімо, може йтися про ставлення до дружини, дитини, матері; до почуття самоповаги, амбітності тощо). Але у всякому разі здійснюється вплив на людину, відмінність якого полягає лише у формі.

Якщо дії комунікатора будуть усвідомленими і цілеспрямованими, то можна, з точки зору О. О. Леонтєва, охарактеризувати вплив першого виду як інформування, другого — як переконання, третього — як навіювання [4]. Результатом усіх трьох видів впливу і буде, як на наш погляд, саморозкриття.

Саморозкриттю під час допиту як різновиду діалогу обов'язково передують наявність конфліктної ситуації. На думку багатьох мовознавців, конфліктна ситуація взагалі притаманна будь-якому діалогові, бо ж «повне сприйняття висловлювання, відсутність недовіри до джерела слів спостерігається тільки в патології» [5]. Судовому ж мовленню конфліктна ситуація особливо притаманна. Додамо, що ситуативно зумовлена конфліктність ускладнюється і влас-

не психологічними факторами, які зумовлюють нетотожність у сприйнятті будь-якого факту дійсності комунікаторами під час діалогу, що неодноразово підкреслювалось ще О. О. Потєбнею. Тому саморозкриття, глибинне розуміння співрозмовника може досягатися не лише через урахування його вербальної поведінки, але й через урахування невербальних елементів спілкування, які супроводжують дискретні актуалізації. Оскільки у разі емпатичного спілкування «мовленнева поведінка співпадає з усіма іншими видами поведінки людини» [6], то факти інконгруентності, що розуміється як неспівпадіння невербальної поведінки з вербалізованою, свідчать про ситуацію, в якій саморозкриття не відбулося через певну нещирість допитуваного.

В розглядуваному нами ситуативному контексті відсутність феномену саморозкриття зумовлюється психологічним ефектом «особистісного дисонансу» учасників діалогу, який виявляється, за М. М. Бахтіним, у протистоянні «я» та «іншого» [1]. Відповідно, в допиті можна розглядати протистояння «я» допитуваного та «іншого» — слідчого, де кожен з них «інший», протилежність.

У допитуваного, який має за собою провину і не зізнається в цьому, формулюється подвійне ставлення до «іншого»: з одного боку, неможливо обійтися без його висновків, що базуються на критичному ставленні до допитуваного, а з іншого — ворожість до того самого «іншого» і спротив його висновкам. Допитуваному, який не хоче визнати свою вину, потрібно переконати слідчого у своїй правоті, змусити його повірити у сказане, справити на слідчого позитивне враження, водночас розуміючи, що перед ним «недруг», який дуже критично ставиться до всього, що б то не було сказано.

На вербальному рівні ці суперечності можна помітити і в змісті висловлювання (непослідовність, неузгодженість фактів), і в характеристиках звучання мовлення (наявність хезитаційних пауз, змін тону), і в жестах, міміці, особливо неконтрольованих (почервоніння шкіряних покривів, тремтіння рук тощо), що спричиняється внутрішнім, часто неусвідомленим, конфліктом особистості, коли в одній людині розмовляють дві і у внутрішньому мовленні відбувається боротьба двох голосів, де один намагається справити позитивне враження, а інший ставиться до співрозмовника насторожено-вороже. Перемагає то один, то другий голос, що призводить до різкої зміни тону, «ламає репліку» або ж репліка будується як «перебійне злиття двох голосів» [7].

Така суперечність внутрішнього «я» реалізується в двох типах діалогу. Один — «розігруваний», у якому репліки фіктивні, кожна із сторін не розкривається повністю, не виявляє свого справжнього «я», другий — «сповідальний», де голос реального «я» виривається, іноді навіть випадково, з меж внутрішнього діалогу назовні. Зазначені різновиди діалогу корелюють і з пропонованою А. І. Сергеевим типологією конфліктних ситуацій, вирішення яких дослідник пропонує здійснювати двома засобами: через заглиблення конфліктної ситуації та через долання соціальних бар'єрів [8]. Перший спосіб пов'язаний із загостренням соціальної і комунікативної нерівності партнерів, наявність якої у нашому випадку буде обов'язковою. При застосуванні цього напрямку, як і в разі «розігруваного діалогу», кожна із сторін не розкривається повністю, не виявляє

свого справжнього «я». Комунікативна нерівність позначається на виборі мовленнєвих жанрів, типів діалогічних едностей, у яких переважає наказовий тон або ж навпаки — понижено-прохаючий. Такий засіб застосовується дуже обережно, бо більший чи менший ступінь такої нерівності, вираженої мовленнєво, може спричинити справжній, не «розіграваний» конфлікт.

В іншому разі, стверджує А. І. Сергеев, застосовується інформаційно-пошуковий діалог, який дозволяє поступово вкорінюватись у систему знань співрозмовника, що дає можливість перетворювати «комунікативно-нерівний» діалог у «сповідальний». Такий тип діалогу дозволяє співрозмовникам відчувати себе партнерами спілкування, а не просто носіями інформації. При застосуванні інформаційно-пошукового діалогу варто звернути увагу на таку особливість мовлення, як вербальна ригідність. Допитуваний, навіть не обов'язково повторюючи слова і мовленнєві конструкції слідчого, ніби продовжує мислити в напрямку, що його задає слідчий. Мовлення таким чином буде більш послідовним, поведінка допитуваного витриманою, жести і міміка не настільки виразними. Наявність вербальної ригідності часто є шляхом до саморозкриття, але часом свідчить і про бажання свідомо спотворити інформацію. У такому разі допитуваний згоджується з будь-якою вигідною йому пропозицією слідчого.

Однією з особливих рис діалогу в криміналістиці є наявність свідомого викривлення правди, істини з боку допитуваного, що притаманне кожному з типів діалогу, особливо першому типові, «розіграваному». Обман у такому діалозі не випадковий. Він може бути виражений мовчанням, і тоді діалог перетворюється у монолог слідчого. А іноді навпаки — слідчий провокує допитуваного на розповідь монологічну. Це один з способів переходу від «розіграваного» діалогу до «сповідального». Якщо ж такий перехід не відбувається, діалог-допит можна вважати малорезультативним.

Однак в обох випадках у разі наявності неправди, навіть тоді, коли одна з реплік перетворюється у розповідь, мова йде не про власне монолог, а про так званий діалог уявний (діалог-монолог) [9]. Підставою для виділення таких напівдіалогів вважається той факт, що, по-перше, монолог-репліка скерована на відповідь комунікатора, яка може набувати різних форм: критичний відгук, взаєморозуміння, реакція на виховний вплив тощо. По-друге, монолог-репліка пов'язана з іншими репліками власне діалогу: і з тими, на які вона відповідає, і з тими, які на неї дають відповідь. По-третє, як і будь-яка репліка діалогу, монолог-репліка відокремлена від інших реплік абсолютними межами зміни мовленнєвих суб'єктів [10]. Якщо йдеться про сповідальний діалог, то, на наш погляд, діалогічний монолог йому найбільш притаманний.

Яким же має бути «я» кожної із сторін при переході від «розіграваного» діалогу до «сповідального» діалогу-допиту?

Мета слідчого — змусити внутрішній голос допитуваного прориватись і створювати паузи в його розіграваних репліках. Паузи — найбільш поширені ознаки обману. Вони можуть бути занадто довгими або аж надто частими. Зупинки перед словами, особливо якщо вони робляться під час відповіді на питання, завжди підозрілі й вимагають ретельного аналізу їх природи. Адже відповідь

на запитання для людини — звичний рефлекс, який відбувається майже підсвідомо. Підозрілі й короткі паузи у процесі самого мовлення, якщо вони зустрічаються надто часто. Ознаками обману також можуть бути і хезитації «гм», «ну», «е-е», і мовленнєві помилки: вигуки, повторювання (наприклад, «я, я, я маю на увазі, що я...»), зайві склади (наприклад, «мені дуже спо-сподобалось») тощо. Ці голосові ознаки обману вказують на те, що слідчий повів бесіду в такому напрямку, що не передбачався допитуваним. Верифікатор, який виявив ознаки обману, далі звертає увагу на те, які саме емоції допитуваний відчуває під час обману. Емоції можуть бути наслідком страху перед карою, і в цьому разі слідчий має подолати неправдиві дані. Верифікатор за допомогою запитань начебто підводить допитуваного до істини, постійно зменшуючи кількість фіктивних реплік. Отож збільшується вага реальних висловлювань, з'являється реальне розуміння істини. В результаті таких «щиростей» діалог поступово може перейти від «розігруваного» до реального «сповідального».

Такий перехід відбувається на рівні підсвідомого, в результаті «співзвуччя» або перехрещення реплік відкритого діалогу з репліками внутрішнього. Таке «співзвуччя» — основний принцип побудови будь-якого діалогу [11]. Отже, вивчення проблем діалогу в галузі криміналістики є конче необхідним і важливим, бо саме тут відбувається саморозкриття особистості допитуваного, що є необхідною умовою результативності правових дій. Відповідна ситуативна зумовленість діалогічного мовлення призводить до конфліктності як його провідної характеристики. Ця зовнішня, умовно кажучи, конфліктність часто ускладнюється внутрішньою дисгармонією реципієнта, зумовленою психологічною та контекстуальною специфікою. «Подвійна» конфліктність діалогічного мовлення виявляється у вербальних та невербальних комплексах, лінгвістичний аналіз яких необхідний не тільки для галузі мовознавства, а й для юридичної справи.

Література

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. — М., 1972. — С. 434–435.
2. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). — М., 1974. — С. 38–39.
3. Криміналістика / За ред. В. Ю. Шепітька. — Х., 1998. — С. 74.
4. Леоптьев А. А. Речь в криминалистике и судебной психологии. — М., 1977. — С. 39–40.
5. Поршнев Б. Ф. Вказ. праця. — С. 187.
6. Кибик Е. А. Типология: таксономическая или объяснительная, статическая или динамическая // Вопросы языкознания. — 1989. — № 1. — С. 10.
7. Бахтин М. М. Вказ. праця. — С. 454–55.
8. Сергеев А. И. Основные направления исследования языковых средств решения конфликтных ситуаций // Диалог о диалоге. — 1991. — С. 47–50.
9. Ундерко А. Некоторые структурно-композиционные формы диалога в пьесах Шекспира: Автореф. дис... канд. фил. наук. — М., 1974.
10. Бахтин М. М. Вказ. праця. — С. 268.
11. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М., 1986. — С. 196.